

Spinoza over levenskunst: radicale Verlichtingsfilosoof of verlichte wijze?

Willem Lemmens (Universiteit Antwerpen)

Levenskunst: van Klassieke Oudheid tot renaissance

De Franse filosoof Pierre Hadot herinnert er ons in *Exercices spirituels et philosophie antique* aan dat de westerse filosofie in oorsprong een manier van leven was, gericht op de innerlijke transformatie van het zelf.¹ Plato, bij voorbeeld, noemde de filosofie een 'kunst in het sterven', waarmee hij bedoelde dat de filosoof zich langzaam onthecht aan de wereld van de vergankelijke, aardse verschijnselen en zoekt op te klimmen naar de eeuwige, transcendente wereld van de ideeën. De grote Christelijke kerkvaders waren zo gecharmeerd door dit Platoonse ideaal van zelfverheffing, dat ze er een heidens equivalent van de christelijke heilsleer in zagen: de idee van het Hoogste Goed als rationele voorafschaduwning van de christelijke God, zeg maar. Tegelijk geraakte de idee van de filosofie als levenskunst vanaf het Christendom enigszins op de achtergrond. Immers, het ware heil lag voor de Christen uiteindelijk enkel in het geloof: de filosofie die de rede als leidraad neemt, komt in de ogen van de scholastieke middeleeuwer nooit op eigen kracht aan dit heil toe. Ze is maar een dienstmaagd.

Het is geen toeval dat een terugkeer naar de antieke bronnen van de filosofie in de renaissance leidt tot een heropleving van de interesse in Plato, bij voorbeeld in het neo-platonisme van de Florentijn Ficino (1433-1499) en het eclecticische gedachtengoed van zijn leerling Pico della Mirandola (1463-1494). De filosofie blijft voor deze vroege humanisten wel nog in overeenstemming met het geloof, maar we zien hier toch al de eerste tekenen van een echte ontvoogding. De filosofie, als streven naar wijsheid en kennis, wordt gewaardeerd als een rationele oefening in zelf-transcendering, een opklimmen tot God door het inzicht in de universele waarheid. De renaissance filosofie huldigt opnieuw de idee dat ware filosofische kennis de mens verlost van zijn eindigheid, van zijn neiging tot dwaling en onwetendheid, van zijn niet-rationele natuur. Verlossing ligt in het herstel van het contact met een transcendente, eeuwige goddelijke orde: tegelijk realiseert de mens hier een individuele perfectie. De weg van de filosofie is analoog aan die van de geopenbaarde religie, want ze is minstens evenwaardig.

De Stoa

In de 16de eeuw kent een andere filosofische traditie uit de Klassieke oudheid een opmerkelijke opbloei: de Stoa. In de tijd van de Reformatie tonen sommigen sympathie voor de Stoïcijnse levenskunst, omdat zij een metafysica verdedigt waarbij het individu louter via

---

¹ P. Hadot, *Exercices spirituels et philosophie antique*, Etudes augustiniennes, Parijs, 1987.

de rede toegang heeft tot de goddelijke werkelijkheid zelf. Bovendien is voor de Stoa, in contrast met het wereldbeeld van Plato, God immanent aan de natuur: inzicht in God is inzicht in de Logos die de universele materiële orde bestiert.

De Stoa werd populair in een tijd van politiek-religieuze chaos: het ideaal van individuele onthechting dat de Stoïcijnse levenskunst kenmerkt, sprak intellectuelen, geletterde burgers en kunstenaars aan uit zowel Reformatie als Contra - reformatie. Dit leidde wel tot een eclecticische vermenging van stoïcijnse en christelijke denkbeelden en tot een ideaal van levenswijsheid dat een innerlijke tweespalt vertoont, bij voorbeeld bij Justus Lipsius. Immers, de Stoa ziet als perfectie van de menselijke natuur een stille aanvaarding van de goddelijke orde in het universum en zo van het eigen levenslot: de Stoïsche wijze cultiveert, bij wijze van spreken, een illusieloze aanvaarding van de individuele eindigheid als deel van de natuur waarvan God een immanent principe is. De Christen daarentegen streeft spirituele transcendentie na en een eeuwige zaligheid in God zelf: de onthechting aan de natuur staat hier centraal, maar ook de verwerving van een eeuwig zielenheil voor het individu buiten tijd en ruimte.

Voor de Stoa maakt het streven naar rationeel inzicht in de goddelijke Logos deel uit van een therapie van de passies.² Seneca en Chrysippus, bij voorbeeld, waren van oordeel dat de passies, wanneer ze niet door de rede worden gecontroleerd, de mens tot slachtoffer maken van de verbeelding en allerlei vormen van illusie en onwaarheid. Ze binden ons aan aardse goederen en schijnwaarden: onder de invloed van hevige en steeds wisselende verlangens is de passionele mens de prooi van krachten die hem overstijgen. Die afhankelijkheid maakt de mens zwak, is een bron van lijden. De Stoïcijnse filosofie biedt een therapie die deze zwakheid wil overwinnen, een levenskunst die de mens terug het meesterschap geeft over zichzelf.

De Stoïcijnse levenskunst streeft niet louter intellectueel inzicht na, maar een echt praktische wijsheid, een ethiek. De cultivering van zuiver rationele passies (*eupatheia*) vormt het waarmerk van dit levensideaal. Wie meester is over zijn irrationele natuur, heeft innerlijke kracht dankzij deze rationele passies en bezit de deugd. De deugd is dan weer verbonden met metafysisch kennis in de volgende zin: de deugdzame wijze kent zijn plaats in het geheel van de natuur. Blijkbaar is voor de Stoïcijn de verwerving van dit inzicht gelijk ook oorzaak van de verheffing van het zelf: het zelf dat de Logos begrijpt, begrijpt de doelmatigheid in de natuur en aanvaardt de eigen natuur als onderdeel daarvan.

Spinoza en de 'Medicina Mentis'

Onmiskkenbaar heeft Baruch de Spinoza de invloed van het Neo-Stoïcijnse denken ondergaan. Zijn *Ethica* zag hij als een *Medicina Mentis*, een geneeskunde van de menselijke

---

² In wat volgt steun ik op: Firmin DeBrabander, *Spinoza and the Stoics. Power, Politics and the Passions*, Continuum Press, 2007, Introduction.

geest of nog: een therapie van ontstijging aan de passies die tegelijk uitmondt in rationele perfectie. Bij de 17de eeuwse rationalist Spinoza is er echter geen sprake meer van een verstrengeling van Stoa en christelijk geloof. Spinoza breekt ook radicaal met de idee van een goddelijke voorzienigheid of teleologie die de Stoïsche metafysica nog kenmerkt. Bovendien ontkent hij dat de wijze volledig macht heeft over de vrije wil en dus het vermogen bezit om controle te verwerven over de eigen passies 'zoals een stuurman over zijn schip'. Dit mensbeeld vinden we wel bij Descartes terug, die ook door het stoïcisme was beïnvloed.

Net als de Stoa integreert Spinoza zijn therapie van de passies in een metafysica, een omvattende theorie van de werkelijkheid. Heel Stoïcijns heet het in de *Ethica* dat God en Natuur één en hetzelfde zijn, of nog *Deus sive Natura*. Die natuur wordt beheerst door een perfecte causale samenhang en kan in principe in zijn werking en verschijningsvormen (*modi*) worden gekend. De individuele mens is een geprivilegieerde verschijningsvorm (*modus*) van de substantie, voor zover hij over het vermogen tot rationeel inzicht beschikt (*conatus intelligendi*). Opvallend definieert Spinoza dit streven naar wijsheid in passionele termen: het verlangen naar filosofisch inzicht, wijsheid, is een bijzondere manifestatie van de begeerte tot zelfbehoud.

Spinoza maakt een onderscheid tussen soorten passies of emoties: de passies of emoties in eigenlijke zin, die de mens afhankelijk maken van krachten buiten zichzelf, en actieve emoties, die voortkomen uit de perfectie van de rede of de begeerte tot inzicht. Wanneer de mens wijsheid bezit, weet hij zichzelf immers de bron van kennis en dit bewustzijn is voor Spinoza zelf nog eens een affectieve toestand. De begeerte tot inzicht en rationele 'controle' van het emotionele leven wordt gewekt wanneer de mens geconfronteerd wordt met de irrationele passies. Die maken ons immers afhankelijk van krachten die groter zijn dan de mens zelf. Zoals de Stoa, stelt Spinoza dat de mens die in de greep is van de natuurlijke, ongecontroleerde passies de speelbal blijft van illusies en waanbeelden, opgewekt door de alliantie tussen affect en verbeelding.

Zo stelt Spinoza in de *Verhandeling over de verbetering van het verstand* dat het nastreven van eer, lust en rijkdom leidt tot een 'ziekte tot de dood'. Voor Spinoza verwijzen de begrippen 'eer, lust en rijkdom' naar de doeleinden of goederen die de mens nastreeft die in de greep is van de irrationele passies: die ontstaan vooral in het sociale verkeer, bij voorbeeld onder impuls van ambitie, jaloezie, machtshonger, bezitsdrang. Dergelijke verlangens bepalen het leven van de niet-verlichte, onvrije mens en leiden tot droefheid. Ze maken dat de mens leeft als een schip dat in een storm heen en weer danst op de golven, zo heet het in de *Ethica*. De filosofie wil een ander soort goed, de wijsheid, cultiveren, dat een hoogste goed vormt en de mens in die zin vrij maakt van de slavernij van de passies. Hoe die wijsheid kan worden verworven, leert de *Ethica* ons.

De Ethica

De delen 3 en 4 van Spinoza's *Ethica* bevatten een heuse theorie van de passies, die tot op vandaag grote indruk maakt bij wetenschappers en filosofen. Hier zet Spinoza uiteen wat passies zijn, hoe het komt dat ze zozeer de mens in 'slavernij' houden en hoe men er toch een zeker meesterschap kan over verwerven en in die zin vrij worden. De verwerving van vrijheid door het inzicht in de eigen natuur en de kennis van God wordt behandeld in het merkwaardige Deel 5 van de *Ethica*, getiteld: 'Over de macht van het verstand of de menselijke vrijheid'.

Zowel passies als actieve emoties zijn voor Spinoza de verschijningswijze van de *conatus* of de drift tot zelfbehoud. We zien hier duidelijk de invloed van het stoïsche ideaal van levenskunst dat erin bestaat meesterschap te verwerven over de eigen natuur of het individuele 'zelf' door de rede, die op zich ook weer een manifestatie is van de menselijke natuur. In tegenstelling tot de Stoïcijnen ontkent Spinoza echter dat de mens de rede kan sturen door de vrije wil en dat men de onredelijke passies zo maar kan vervangen door meer rationele passies. De omvorming van de *conatus* die in de greep is van ijdele en imaginaire strevingen, vergt een complexer proces van verandering en gestage oefening van het intellect. Hierbij traint de mens als het ware zichzelf in de versterking van zijn vermogen tot inzicht en adequate kennis. En zo wordt, aldus Spinoza, onze individuele natuur of 'zelf' stapsgewijs getransformeerd en wordt het ik eerst echt vrij.

Dit proces van omvorming heeft een soort bevrijdend effect op de passies, die nu niet meer opgewekt worden door oorzaken buiten de geest, maar juist uitdrukking geven van de eigen kracht van de geest van het zelf. Het besef van die kracht wekt de actieve emoties, waarvan voor Spinoza de belangrijkste zijn: de blijheid en de liefde tot God. Dit zijn de emoties van de vrije mens, die niet geheel en al vrij is van de passies, maar een vreugde kent die al het streven naar lust, eer en rijkdom op de achtergrond plaatst, in het juiste perspectief brengt. Dit vermogen hebben, zo gedreven zijn tot zelfbehoud, dit is voor Spinoza de realisatie van de *conatus intelligendi* of begeerte tot wijsheid, dit is ware vrijheid.

De *Ethica* kun je lezen als een beschrijving van het proces van transformatie dat volgens Spinoza de ware filosofie bewerkstelligt. De *Ethica* is een grandioos bouwwerk van axioma's, definities en stellingen die door bewijsvoering tot conclusies leiden over de ware natuur van de mens en zijn relatie tot de totaliteit van wat is (God of de natuur). Het werk begint met God en eindigt met God. De *Ethica* leert ons God te zien niet als een transcendente, onkenbare persoon, maar als de ene substantie die alles omvat wat is, inclusief de mens: *Deus sive Natura*. Tegelijk toont de *Ethica* hoe we die ene substantie kunnen kennen en hoe die kennis bijdraagt tot een inzicht in wie we zelf zijn, als mens, als modus van de natuur. Het werk eindigt met God, voor zover volgens Spinoza de kennis die zijn filosofie oplevert, ook de liefde tot God en zo een diepe blijheid genereert: de *amor intellectualis Dei* is het

hoogste goed dat de mens kan kennen. De verwerving van die kennis is de deugd zelf, zo klinkt het opnieuw in eenklank met de Stoa.

Wetenschap of rationele mystiek?

Spinoza's leerstuk van de liefde tot God, ontwikkelt in Deel 5 van de *Ethica*, heeft generaties van lezers bezig gehouden. De God van Spinoza is een onpersoonlijke God: het is eigenlijk de natuur zelf. Waarom zouden we die lief hebben, waarom zou het kennen van die Natuur tot een quasi religieuze verlossing voeren (Spinoza spreekt zelf van de *beatitudo* of het heil dat de deugdzame, de wijze deelachtig wordt)? In de voorgaande delen van de *Ethica* ontwikkelt Spinoza immers een mens- en wereldbeeld dat we in brede zin naturalistisch kunnen noemen. Het is een visie op de werkelijkheid die verrassend duidelijk het wereld- en mensbeeld van de moderne wetenschappen propageert. Waar is hier plaats voor een soort mystieke liefde?

Voor Spinoza is het universum een groot mechanisch geheel, zonder kwalitatief doel, zonder 'bestemming in een andere', transcendente orde, zoals Plato dacht. De mens is een klein radertje in die grootse machine. Spinoza lezen we daarom best, zo hoor je wel eens, als de verdediger van een illusieloos positivistisch wereldbeeld. Hij is de eerste, echte radicale Verlichtingsfilosoof.³ Als kind van zijn tijd omkranste hij zijn metafysica met een scholastiek en christelijk aandoend jargon: hij wou echter vooral een revolutie in het denken en het zelfbeeld van de mens bewerkstelligen die in de 18de eeuw met de Verlichting eerst ten volle ontbolsterde. Dit proces van emancipatie van het denken en verdere propagering van een wetenschappelijk wereldbeeld is vandaag nog steeds aan de gang. Spinoza was echter dé gangmaker van dit proces in de vroeg - moderne tijd, zo heet het dan. Mocht Spinoza nu leven, dan was hij een naturalistisch atheïst die verder werk wil maken van een meer egalitaire maatschappij waar zo veel mogelijk mensen vrij kunnen denken en tot ware wijsheid komen, los van religie en bijgeloof.

Er is zeker veel wat Spinoza met de Verlichting verbindt. Hij propageert een filosofie die in eenklank is met de *Nuova Scienza* van Copernicus tot Galilei. Het klopt voorts dat hij in de *Ethica* een mens- en wereldbeeld ontvouwt dat in de *Tractatus Theologico-Politicus* wordt onderbouwd door een vroegmodern ideaal van democratie. Spinoza levert in dit werk een bijtende kritiek van religieus bijgeloof en pleit voor een samenleving gestoeld op wetten die tolerantie en vrijheid bevorderen. Maar toch is er ook veel dat Spinoza onderscheidt van de Verlichting. Spinoza houdt ons een ideaal van levenskunst voor, dat klassieke wortels heeft en niet zo makkelijk valt te verzoenen met het hedendaagse ideaal van individuele vrijheid en gelijkheid. Zelf bestrijdt hij bovendien de beschuldiging van atheïsme en verdedigt dat

---

³ Jonathan Israel verbreidde de idee van Spinoza als foundin father van de Radicale Verlichting, cf. *Zijn Radicale Verlichting: hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden*, uitgeverij Van Wijnen - Franeker, 2005.

zijn filosofie samengaat met piëteit en de liefde tot de ware God.⁴ Dit roept de vraag op naar de betekenis van Spinoza's merkwaardige verbinding tussen levenskunst en rationele mystiek, die in de *Ethica* tot stand wordt gebracht en die ons tot vandaag fascineert en uitdaagt.

---

⁴ Cf. Herman De Dijn, Spinoza. *De doornen en de roos*. Kalmthout, Pelckmans – Zoetermeer, Klement, 2012.